

Ο Μαρξ για το δίκαιο στη σοσιαλιστική κοινωνία

Η θέση και ο ρόλος του δικαίου στον κομμουνιστικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό αλλά και στο σοσιαλισμό, στην πρώτη δηλαδή φάση του νέου τρόπου παραγωγής, απασχόλησαν τους θεμελιωτές του μαρξισμού. Ο Μαρξ αναφέρθηκε στο ζήτημα, ενώ ο Λένιν βρέθηκε εκ των πραγμάτων αναγκασμένος μετά τη νίκη της επανάστασης το 1917 να ασχοληθεί και με πρακτικές πλευρές του νέου νομικού εποικοδομήματος. Δεν μπορεί να εξετάσει κανείς τις θέσεις του Μαρξ για το δίκαιο στη σοσιαλιστική κοινωνία χωρίς να μελετήσει παράλληλα τη σκέψη και την πράξη του Λένιν, ο οποίος συνέχισε και εμπλούτισε τη μαρξιστική θεωρία στο σύγχρονο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού. Στο άρθρο αυτό θα περιοριστούμε αναγκαστικά στην παρουσίαση του βασικού περιγράμματος της μαρξιστικής αντίληψης για το δίκαιο στη σοσιαλιστική κοινωνία μέσα από τα κείμενα του Μαρξ και του Λένιν.

Ένα σημαντικό ερώτημα για τη μαρξιστική ανάλυση αφορά το μέλλον του δικαίου στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής. Τι γίνεται με το δίκαιο ειδικά κατά την πρώτη φάση του νέου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, δηλαδή στη σοσιαλιστική κοινωνία; Το ζήτημα αυτό είχε κατά βάση ξεκαθαριστεί στα γραπτά των Μαρξ και Λένιν. Τα σημαντικότερα έργα που αναφέρονται στο δίκαιο στο σοσιαλισμό είναι η *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* του Μαρξ και το *Κράτος και επανάσταση* του Λένιν.

Αναλύοντας το χαρακτήρα της πρώτης φάσης του νέου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση ο Μαρξ τόνιζε πως «εδώ έχουμε να κάνουμε με μια κομμουνιστική κοινωνία, όχι όπως έχει εξελιχθεί πάνω στη δική της βάση, μα αντίθετα όπως ακριβώς προβάλλει από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, με μια κομμουνιστική κοινωνία λοιπόν που, από κάθε άποψη, οικονομικά, ηθικά, πνευματικά, είναι γεμάτη με τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας, που από τους κόλπους της βγήκε»¹.

Η φύση της σοσιαλιστικής κοινωνίας προσδιορίζει το περιεχόμενο και το ρόλο

¹ Ο Δ. Καλτσώνης είναι Λέκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

του δικαίου την ιστορική αυτή περίοδο. Η σοσιαλιστική κοινωνία προϋποθέτει πρώτα απ' όλα την επαναστατική ανατροπή της εξουσίας της αστικής τάξης και την έναρξη της διαδικασίας κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής στα οποία καταργείται η ατομική ιδιοκτησία. Αυτά τα δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά σημαίνουν ότι πρόκειται για μια ποιοτικά διαφορετική κοινωνία σε σχέση με τις προηγούμενες οι οποίες χαρακτηρίζονταν από την ύπαρξη ταξικών εκμεταλλευτικών σχέσεων.

Από την άλλη πλευρά, η σοσιαλιστική κοινωνία «από κάθε άποψη, οικονομικά, ηθικά, πνευματικά, είναι γεμάτη με τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας, που από τους κόλπους της βγήκε». Για το λόγο αυτό, έχει ανάγκη από την κρατική εξουσία καθώς και από το δίκαιο. Αυτό το τελευταίο προκύπτει ξεκάθαρα από τον τρόπο που ο Μαοξ αντιμετωπίζει στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* το ζήτημα της κατανομής του κοινωνικού πλούτου στη σοσιαλιστική κοινωνία και από τον τρόπο που το συνδέει με το δίκαιο².

Στη σοσιαλιστική κοινωνία, παρά την κατάργηση της αστικής τάξης σαν τέτοιας μέσω της αφαίρεσης από αυτήν των μέσων παραγωγής, εξακολουθεί να υφίσταται καταμερισμός της εργασίας. Παράλληλα, με μια έννοια και ως ένα βαθμό, εξακολουθούν να υπάρχουν εμπορευματικές σχέσεις καθώς επίσης κράτος αλλά και κοινωνικές τάξεις. Υφίστανται ακόμη κατάλοιπα του ιδεολογικού και ηθικού εποικοδομήματος των προηγούμενων εκμεταλλευτικών σχέσεων.

Έτσι λοιπόν είναι απαραίτητη και αναπόφευκτη η ύπαρξη του νομικού εποικοδομήματος, είναι ιστορικά αναγκαία η διατήρηση της νομικής μορφής των κοινωνικών σχέσεων. Το νομικό εποικοδόμημα αποτελεί για τη σοσιαλιστική κοινωνία μια κοινωνική αναγκαιότητα και πραγματικότητα. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε ο Λένιν, «δεν πρέπει να νομίζουμε πως, όταν οι άνθρωποι θα έχουν ανατρέψει τον καπιταλισμό, θα μάθουν μονομιάς να εργάζονται για την κοινωνία δίχως κανένα κανόνα δικαίου, άλλωστε η κατάργηση του καπιταλισμού δεν προσφέρει μεμιάς τις οικονομικές προϋποθέσεις για μια τέτοια μεταβολή»³. Έτσι, οι κοινωνικές σχέσεις, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, και πρώτα απ' όλα οι παραγωγικές σχέσεις, πρέπει ακόμη να ρυθμίζονται και με βάση ένα σύστημα κανόνων δικαίου το οποίο στηρίζεται στη νέα κρατική εξουσία και στην υλική, ιδεολογική και ηθική ισχύ του κράτους και του δικαίου.

Ένα δίκαιο ποιοτικά διαφορετικό

Το δίκαιο της σοσιαλιστικής κοινωνίας είναι ποιοτικά διαφορετικό από το αντίστοιχο της καπιταλιστικής ή και οποιουδήποτε άλλου προηγούμενου κοινωνικού σχηματισμού⁴. Διαμορφώνεται μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση ένα σοσιαλιστικό δίκαιο ή δίκαιο της εργατικής τάξης με την έννοια ενός νομικού συστήματος που

αντιστοιχεί στη μεταβατική προς τον κομμουνισμό σοσιαλιστική κοινωνία. Το νομικό αυτό εποικοδόμημα αντανάκλα την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, εκφράζει και ρυθμίζει τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής και την κατάκτηση της εξουσίας από την εργατική τάξη καθώς και το αντίστοιχο ιδεολογικό, ηθικό κ.λπ. εποικοδόμημα. Παράλληλα, το νομικό αυτό εποικοδόμημα μπορεί να συμβάλλει, με την προϋπόθεση ότι συντρέχουν και άλλοι πολιτικοί και κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες, στην αναπαραγωγή και εμβάθυνση της διαδικασίας αυτής. Σε κάθε περίπτωση, η νομική αντανάκλαση της πράξης κρατικοποίησης των μέσων παραγωγής δεν ταυτίζεται με τη διαδικασία κοινωνικοποίησής τους.

Ένας πολύ διαδεδομένος ανάμεσα στους νομικούς επιστήμονες των πρώην σοσιαλιστικών κρατών της Ανατολικής Ευρώπης ορισμός του δικαίου στο σοσιαλισμό υπήρξε ο ακόλουθος: «Το σοσιαλιστικό δίκαιο αποτελεί ένα σύστημα κανόνων συμπεριφοράς που δημιουργήθηκαν ή κυρώνονται από το σοσιαλιστικό κράτος λαμβάνοντας υπ' όψιν τους νόμους της κοινωνικής εξέλιξης. Αυτοί οι κανόνες συμπεριφοράς ανταποκρίνονται στα συμφέροντα των εργαζομένων όπως έχουν καθοριστεί από τις συνθήκες ζωής τους και εκφράζουν τη θέλησή τους να δώσουν ισχύ σε αυτά τα συμφέροντα. Η εφαρμογή αυτών των κανόνων, που ρυθμίζουν τις κοινωνικές σχέσεις με στόχο την εδραίωση και την ανάπτυξη του σοσιαλιστικού καθεστώτος της κοινωνίας και, σε τελευταία ανάλυση, με στόχο την οικοδόμηση μιας κοινωνίας χωρίς τάξεις, εξασφαλίζεται από τον κρατικό καταναγκασμό, αλλά η τήρησή τους έχει αυξανόμενα εθελοντικό χαρακτήρα»⁵.

Η κρατικοποίηση των βασικών μέσων παραγωγής από την επαναστατική εξουσία πήρε, σε όλες τις ιστορικές εμπειρίες, νομικές μορφές. Επρόκειτο συνήθως για διατάγματα της προσωρινής επαναστατικής κυβέρνησης που σχηματιζόταν ύστερα από κάθε νικηφόρα επανάσταση. Η νομική μορφή της εθνικοποίησης κρίθηκε, εκτός των άλλων, απολύτως αναγκαία προκειμένου να μην υπάρξουν αυθαιρεσίες αλλά και για να υπάρξει αυστηρός έλεγχος και καταγραφή της περιουσίας που περνούσε στην ιδιοκτησία του λαού⁶. Ο Λένιν συνέταξε ο ίδιος τα σχέδια τέτοιων διαταγμάτων. Σημείωνε πως «από κανένα δεν αφαιρούμε την περιουσία του πριν ψηφιστεί ειδικός κρατικός νόμος για την εθνικοποίηση των τραπεζών και των καπιταλιστικών συνδικάτων»⁷. Στη συνέχεια η νομική κατοχύρωση της παλλαϊκής ιδιοκτησίας στα βασικά μέσα παραγωγής αποτυπώθηκε και συνταγματικά: για παράδειγμα στη Σοβιετική Ένωση αυτό έγινε στο άρθρο 3 του Συντάγματος του 1918, στα άρθρα 4 έως 12 του Συντάγματος του 1936, στα άρθρα 10 έως 18 του Συντάγματος του 1977⁸. Ανάλογες ρυθμίσεις συναντώνται σε όλα τα Συντάγματα των πρώην σοσιαλιστικών κρατών αλλά και στο σημερινό Σύνταγμα της Κούβας, ιδίως στα άρθρα 14, 15 και 16.

Έτσι το άρθρο 3 εδ. γ' του σοβιετικού Συντάγματος του 1918 θεωρούσε την «εθνι-

κοποίηση των εργοστασίων, των εργαστηρίων, των μεταλλείων, των σιδηροδρόμων και των άλλων μέσων παραγωγής και συγκοινωνίας» που είχε συντελεστεί με τον σοβιετικό νόμο περί εργατικού ελέγχου ως πρώτο βήμα στην πορεία κρατικοποίησης των μέσων παραγωγής που εξάλλου δεν είχε προλάβει να ολοκληρωθεί. Το 1936, όταν πλέον είχε ολοκληρωθεί η κρατικοποίηση, το άρθρο 4 του Συντάγματος αναφερόταν στο «σοσιαλιστικό σύστημα οικονομίας και την κοινωνική ιδιοκτησία των εργαλείων και μέσων παραγωγής». Αντιστοίχως, το Σύνταγμα του 1977 αναφερόταν στη «σοσιαλιστική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής» (άρθρο 10).

Η θεμελιώδης αυτή μεταβολή καταγράφηκε βέβαια όχι μόνο στο συνταγματικό αλλά και στο εμπρόγματο δίκαιο των σοσιαλιστικών κρατών. Το άρθρο 20 των «Θεμελίων της αστικής νομοθεσίας» της ΕΣΣΔ καθόριζε ότι «το κράτος είναι ιδιοκτήτης του εδάφους, του υπεδάφους, των υδάτων, των δασών, των ορυχείων, των ανθρακωρυχείων, των εργοστασίων, των μηχανουργείων, των ηλεκτρικών εγκαταστάσεων, των μεταφορικών μέσων, των μέσων επικοινωνίας, των τραπεζών, του εμπορίου, των αστικών επιχειρήσεων και της αγροτικής οικονομίας, ως και του μεγαλύτερου μέρους των οικοδομημάτων των πόλεων και των οικισμών αστικού τύπου»⁹.

Το σοσιαλιστικό δίκαιο διαφέρει ουσιαστικά στο περιεχόμενό του από το προηγούμενο δίκαιο της καπιταλιστικής κοινωνίας σε όλους τους κλάδους του δικαίου. Η επαναστατική μεταβολή έχει την επίδρασή της σε όλους τους τομείς του δικαίου οδηγώντας τους σε μια βαθιά αλλαγή. Με τον πιο εμφατικό τρόπο αυτό φάνηκε στο εργατικό δίκαιο το οποίο περιέλαβε άγνωστης ως τότε έκτασης και ποιότητας εργατικά και, γενικότερα, κοινωνικά δικαιώματα¹⁰. Τεράστια ήταν επίσης η πρόοδος που πραγματοποιήθηκε στο οικογενειακό δίκαιο και γενικότερα στη νομοθεσία που αφορά τον γυναικείο πληθυσμό αφού «πουθενά δεν πραγματοποιήθηκαν τόσο ολοκληρωμένα η ισότητα και η ελευθερία των γυναικών [...] Για πρώτη φορά στην ιστορία ο νόμος μας ακύρωσε καθετί που στερούσε από τις γυναίκες τα δικαιώματα», υποστήριζε ο Λένιν¹¹.

Το σοσιαλιστικό δίκαιο θα έπρεπε να ρυθμίσει επίσης τα ζητήματα της κατανομής του κοινωνικού πλούτου. Ο Μαξ τόνιζε ότι στη σοσιαλιστική κοινωνία «το δίκαιο των παραγωγών είναι ανάλογο με την απόδοση της δουλειάς τους. Η ισότητα βρίσκειται στο ότι μετρούν με το ίδιο μέτρο, με την εργασία»¹².

Ένα δίκαιο με τα σημάδια του παλιού

Παράλληλα, το σοσιαλιστικό δίκαιο έχει κάποια χαρακτηριστικά που διαθέτει γενικώς το δίκαιο το οποίο είναι φαινόμενο της ταξικής κοινωνίας. Το σοσιαλιστικό δίκαιο είναι, με λίγα λόγια, εντελώς νέο. Παράλληλα, διατηρεί στοιχεία και χαρα-

κτηριστικά του δικαίου της αστικής κοινωνίας¹³. «Στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας (που συνήθως τη λένε σοσιαλισμό) το “αστικό δίκαιο” δεν καταργείται ολοκληρωτικά, παρό μόνο εν μέρει, μόνο στο βαθμό που έχει επιτευχθεί πια η οικονομική ανατροπή, δηλ. μόνο απέναντι στα μέσα παραγωγής. Το “αστικό δίκαιο” αναγνωρίζει τα μέσα παραγωγής σαν ατομική ιδιοκτησία ορισμένων προσώπων. Ο σοσιαλισμός τα κάνει κοινή ιδιοκτησία. Στο βαθμό αυτόν –και μόνο αυτόν– το “αστικό δίκαιο” παύει να ισχύει»¹⁴.

Όπως υπογράμμισε ο Μαρξ, *αυτές οι ελλείψεις δεν μπορούν ν' αποφευχθούν στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως έχει ακριβώς βγει ύστερα από μακρόχρονα κοιλοπονέματα, από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία*. «Το δίκαιο δε μπορεί ποτέ να είναι ανώτερο από την οικονομική διαμόρφωση και την καθορισμένη από αυτήν εκπολιτιστική ανάπτυξη της κοινωνίας»¹⁵.

Το σοσιαλιστικό δίκαιο φέρει τα σημάδια του «παλιού» σε τρία σημεία: α. στην ίδια του την ύπαρξη, αφού η κοινωνία δεν μπορεί να τα βγάλει πέρα χωρίς καταναγκασμό, β. στη μορφή του, που είναι η μορφή της τυπικής ισότητας των υποκειμένων, γ. σε ένα μέρος του περιεχομένου του το οποίο εκ των πραγμάτων, εκτός από τις θεμελιακές διαφοροποιήσεις, παρουσιάζει ομοιότητες με το προηγούμενο δίκαιο.

Η μορφή του δικαίου

Ας εξετάσουμε πρώτα το ζήτημα της μορφής του δικαίου. Όπως σημείωνε ο Μαρξ, «το δίκαιο, από τη φύση του, μπορεί να υπάρχει μόνο στην εφαρμογή ίσου μέτρου»¹⁶. Το δίκαιο σημαίνει την τυπική ισότητα των ανθρώπων. Γι' αυτό και η σημασία του νομικού εποικοδομήματος αυξάνεται στην καπιταλιστική κοινωνία, η οποία βασίζει την ταξική εκμετάλλευση στην τυπική ισότητα των εμπορευματοκατόχων. Γράφοντας για τη σοσιαλιστική κοινωνία και την κατανομή του κοινωνικού πλούτου ο Μαρξ τόνιζε ότι «εδώ το *ίσο δίκαιο* εξακολουθεί να είναι κατ' αρχήν το *αστικό δίκαιο*, αν και δεν μαλλιοτραβιούνται πια η αρχή και η πράξη». «Αυτό το *ίσο δίκαιο* είναι άνισο δίκαιο για άνιση εργασία [...] Στο περιεχόμενό του είναι λοιπόν *δίκαιο της ανισότητας όπως κάθε δίκαιο*»¹⁷.

Στο ίδιο πνεύμα ο Λένιν εξηγούσε τη σχέση αυτή δικαίου και ανισότητας: «Κάθε δικαίωμα αποτελεί εφαρμογή του ίδιου μέτρου για διαφορετικούς ανθρώπους, που στην πραγματικότητα δεν είναι οι ίδιοι, δεν είναι ίσοι μεταξύ τους, και γι' αυτό το “ίσο δίκαιο” αποτελεί παράβαση της ισότητας και αδικία»¹⁸. Αναφερόμενος στο σοσιαλισμό διευκρίνιζε ότι «και πραγματικά, ο καθένας που δούλεψε ίσο ποσό κοινωνικής εργασίας με έναν άλλο παίρνει ίσο μερίδιο από την κοινωνική παραγωγή [...] Στο μεταξύ ο κάθε άνθρωπος δεν είναι ίσος με τον άλλο: ο ένας είναι δυνατότερος, ο άλλος πιο αδύνατος, ο ένας είναι παντρεμένος, ο άλλος όχι, ο ένας έχει περισσότερα παιδιά, ο άλλος λιγότερα κ.λπ.» Επομένως, στο σοσιαλισμό «θα μείνουν οι διαφορές στον πλούτο και μάλιστα διαφορές άδικες, αλλά δεν θα μπορεί να

γίνεται *εκμετάλλευση* ανθρώπου από άνθρωπο, γιατί θα είναι αδύνατον να γίνουν ατομική ιδιοκτησία *τα μέσα παραγωγής*¹⁹.

Ακόμη παραπέρα ο Λένιν υπογράμμιζε ότι από την οικονομική ανωριμότητα του σοσιαλισμού «εξηγείται ένα τόσο ενδιαφέρον φαινόμενο, όπως είναι η διατήρηση του “στενού ορίζοντα του *αστικού δικαίου*” στην πρώτη φάση του κομμουνισμού. Βέβαια, το αστικό δίκαιο στο ζήτημα της κατανομής των προϊόντων *κατανάλωσης* προϋποθέτει αναπόφευκτα και την ύπαρξη του *αστικού κράτους*, γιατί το δίκαιο δεν είναι τίποτε δίχως το μηχανισμό, που να είναι σε θέση να *εξαναγκάζει* να τηρούνται οι κανόνες δικαίου». Με αυτή την έννοια, ως προς τον εξαναγκασμό δηλαδή, και το σοσιαλιστικό κράτος, όχι μόνο το σοσιαλιστικό δίκαιο, εμπεριέχει στοιχεία του αστικού κράτους. «Δεν έμπασε ο Μαρξ ένα κομματάκι “αστικού” δικαίου μέσα στον κομμουνισμό, αλλά πήρε αυτό που οικονομικά και πολιτικά είναι αναπότρεπτο σε μια κοινωνία, που βγαίνει *από τα σπλάχνα* του καπιταλισμού»²⁰.

Το περιεχόμενο του δικαίου

Ομοιότητες και αναλογίες ανάμεσα στο νομικό εποικοδόμημα της σοσιαλιστικής και της καπιταλιστικής κοινωνίας παρουσιάζονται και σε μέρος του περιεχομένου των νομικών ρυθμίσεων. Με αφορμή το τελευταίο αυτό σημείο συχνά διατυπώθηκε η άποψη ότι το δίκαιο των σοσιαλιστικών κρατών δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνο των αστικών κρατών, με εξαίρεση ίσως το ζήτημα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Έχει υποστηριχθεί, για παράδειγμα, για τον ποινικό κώδικα της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας ότι «ο γερμ. ΠΚ, καθαρθείς από τας διατάξεις εθνικοσοσιαλιστικού πνεύματος, ευρίσκεται σχεδόν αμετάβλητος εν ισχύει»²¹ ή ότι «ο *γερμανικός ΑΚ του 1900, που ισχύει ακόμη στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, ίσχυσε –με ορισμένες τροποποιήσεις– παράλληλα και στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας ως το 1975, οπότε τέθηκε σε ισχύ εκεί νέος ΑΚ*»²². Σε αυτή μάλιστα την αντίληψη στηρίχθηκε πολλές φορές η άποψη περί ουδετερότητας του δικαίου αφού, υποτίθεται, κατά βάση οι ίδιες νομικές ρυθμίσεις μπορούν να λειτουργήσουν σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά συστήματα.

Σε ποιους τομείς του δικαίου εμφανίζονται αναλογίες στις ρυθμίσεις ανάμεσα στο νομικό εποικοδόμημα της καπιταλιστικής κοινωνίας και σε εκείνο της σοσιαλιστικής; Αυτό συμβαίνει σε δυο τομείς: στη ρύθμιση των κατάλοιπων των εμπορευματικών σχέσεων και στη ρύθμιση των γενικών όρων αναπαραγωγής της κοινωνίας.

Ο Λένιν ήταν εκείνος που ασχολήθηκε με την επίλυση τέτοιων ζητημάτων μετά τη νίκη της σοσιαλιστικής επανάστασης. Καταπιάστηκε ιδιαίτερα με τις βασικές αρχές της νέας νομοθεσίας, την ανάγκη κωδικοποίησής της, την απαρέγκλιτη εφαρμογή της, τη συστηματική διάδοση νομικών γνώσεων στον πληθυσμό, την προσέλευση του λαού στην απονομή της δικαιοσύνης²³.

Στον Αστικό Κώδικα

Ας εξετάσουμε τον πρώτο τομέα. Μπορεί να καταργείται η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, εξακολουθεί όμως να υφίσταται η προσωπική ιδιοκτησία. Όπως το διατύπωνε το άρθρο 13, παρ. 1 του Συντάγματος της ΕΣΣΔ του 1977 «Τη βάση της προσωπικής ιδιοκτησίας των πολιτών της ΕΣΣΔ την αποτελούν τα έσοδα από την εργασία τους. Στην προσωπική ιδιοκτησία μπορούν να βρίσκονται τα οικιακά σκεύη, τα αντικείμενα ατομικής χρήσης και ανέσεων, το συμπληρωματικό κομμάτι γης για οικιακή εκμετάλλευση, το σπίτι όπου κατοικούν και οι αποταμιεύσεις τους. Η προσωπική ιδιοκτησία των πολιτών καθώς και το δικαίωμα της κληρονομιάς προστατεύονται από το νόμο». Στο ίδιο πνεύμα βρίσκεται και το άρθρο 21, παρ. 1 του σημερινού Συντάγματος της Κούβας που ορίζει ότι «διασφαλίζεται η ατομική κυριότητα επί των εισοδημάτων και αποταμιεύσεων που προέρχονται από την προσωπική εργασία, επί της κατοικίας που κατέχει κάποιος με νόμιμο τίτλο και επί των λοιπών αγαθών και αντικειμένων που χρησιμεύουν στην ικανοποίηση των υλικών και πολιτιστικών αναγκών του ατόμου».

Αυτό σημαίνει ότι αρκετές αρχές του αστικού δικαίου (συμβατικές σχέσεις, εμπράγματα δικαιώματα κ.λπ.) εξακολουθούν να λειτουργούν, για έναν περιορισμένο ιστορικό ορίζοντα, στις κοινωνικές σχέσεις και πρέπει να ρυθμιστούν και στο νέο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο. Είναι όμως σε σημαντικό βαθμό μεταλλαγμένες στα θεμελιώδη ζητήματα με βάση τις νέες παραγωγικές σχέσεις και τις νέες απαιτήσεις του κοινωνικοοικονομικού συστήματος που ορίζονται από την κοινωνική ιδιοκτησία στα βασικά μέσα παραγωγής και την εξουσία της εργατικής τάξης σε πολιτικό επίπεδο²⁴.

Ας δούμε το παράδειγμα του Αστικού Κώδικα (ΑΚ). Ο πρώτος Αστικός Κώδικας της Σοβιετικής Ένωσης υιοθετήθηκε το 1923 και βασίστηκε στον ελβετικό ΑΚ. Αξιοποιήθηκαν οι διατάξεις του προηγούμενου δικαίου. Υπήρξε όμως μετάπλασή του με βάση νέα δεδομένα και συνθήκες. Δίνοντας τις σχετικές κατευθυντήριες ο Λένιν υπογράμμισε ότι απαιτείται «όχι δουλική απομίμηση του αστικού δικαίου της αστικής τάξης, αλλά μια σειρά περιορισμοί του στο πνεύμα των νόμων μας, χωρίς στρίμωγμα της οικονομικής ή της εμπορικής δουλειάς». Ο βασικός στόχος των παρεμβάσεων και τροποποιήσεων του νομοθετικού προτύπου που αξιοποίησε η επαναστατική κυβέρνηση για τη μετάπλαση του ΑΚ ήταν «να εξασφαλιστούν εξ ολοκλήρου τα συμφέροντα του προλεταριακού κράτους από την άποψη της δυνατότητας να ελέγχει (επανειλημμένος έλεγχος) όλες χωρίς εξαίρεση τις ιδιωτικές επιχειρήσεις και να ακυρώνει όλα τα σύμφωνα και τις ιδιωτικές συναλλαγές, που έρχονται σε αντίθεση τόσο με το γράμμα του νόμου, όσο και με τα συμφέροντα της εργαζόμενης εργατικής και αγροτικής μάζας»²⁵.

Το δίκαιο του ΑΚ της αστικής περιόδου έπρεπε να μεταλλαχθεί κατάλληλα ώστε να μπορέσει να εκφράσει και να ρυθμίσει τις νέες κοινωνικές σχέσεις. Γι' αυτό στις σχετικές οδηγίες του ο Λένιν τόνιζε ότι πρέπει «να χρησιμοποιηθεί οπωσδήποτε ό,τι

υπάρχει στη φιλολογία και την πείρα των δυτικοευρωπαϊκών χωρών για την *υπεράσπιση των εργαζομένων*». Παράλληλα, υπογραμμίζοντας ότι ο ρόλος του σοσιαλιστικού κράτους στην οικονομία πρέπει να αντανakλάται και στις διατάξεις του ΑΚ, σημείωνε πως πρέπει «να προχωρήσουμε πιο πέρα στο δυνάμωμα της ανάπτυξης του κράτους στις “σχέσεις ιδιωτικού δικαίου”, στις υποθέσεις των πολιτών»²⁶.

Έτσι λοιπόν το άρθρο 1 του πρώτου σοσιαλιστικού ΑΚ σηματοδοτούσε το διαφορετικό κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου θα λειτουργούσε. Η διάταξη όριζε ότι «τα αστικά δικαιώματα προστατεύονται υπό τον νόμο, εκτός της περίπτωσης που ασκούνται με έννοια αντίθετη προς τον οικονομικό και κοινωνικό προορισμό τους»²⁷.

Καθώς όμως είχε γενικότερη σημασία επαναλήφθηκε και σε μεταγενέστερους ΑΚ. Το άρθρο 5 παρ. 1 των *Θεμελίων της αστικής νομοθεσίας* που αντικατέστησε το 1960 στην ΕΣΣΔ τον πρώτο ΑΚ όριζε: «Τα αστικά δικαιώματα προστατεύονται από το νόμο στο βαθμό που η άσκησή τους δεν αντιτίθεται στο σκοπό των δικαιωμάτων αυτών, όπως αυτός προσδιορίζεται στη σοσιαλιστική κοινωνία κατά τη διάρκεια της περιόδου της οικοδόμησης του κομμουνισμού». Αντίστοιχο ήταν στον ΑΚ της Λ. Δ. Ουγγαρίας που ψηφίστηκε το 1959 το άρθρο 5: «1. Η κατάχρηση δικαιώματος απαγορεύεται. 2. Κατάχρηση ενός δικαιώματος υφίσταται όταν η άσκησή του τείνει στην επίτευξη ενός σκοπού ο οποίος δεν συμβιβάζεται με τον κοινωνικό προορισμό του δικαιώματος, ιδίως όταν αυτή θα προξενούσε ζημία στη λαϊκή οικονομία ή θα συνεπαγόταν καταπίεση των πολιτών, βλάβη των δικαιωμάτων τους και των εννόμων συμφερόντων τους ή θα οδηγούσε στην κτήση μη επιτρεπόμενων πλεονεκτημάτων». Παρόμοιες διατυπώσεις υπήρχαν στους ΑΚ όλων των σοσιαλιστικών κρατών²⁸.

Οι γενικοί όροι αναπαραγωγής

Ο δεύτερος τομέας όπου παρατηρούνται ομοιότητες και αναλογίες ανάμεσα στο νομικό εποικοδόμημα της αστικής και σε αυτό της σοσιαλιστικής κοινωνίας αφορά τις νομικές ρυθμίσεις που το αντικείμενό τους διασφαλίζει τους γενικούς όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας. Για παράδειγμα, η προστασία της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας από τις σχετικές διατάξεις του ποινικού κώδικα, η ρύθμιση της οδικής κυκλοφορίας από τον κώδικα οδικής κυκλοφορίας, δεν μπορούν παρά να παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες αφού σε κάθε κοινωνικό σύστημα υπάρχει ανάγκη ρύθμισης των ζητημάτων αυτών.

Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι οι ρυθμίσεις δεν παρουσιάζουν διαφορές που οφείλονται ακριβώς στο διαφορετικό κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκπονήθηκαν. Επίσης διαφορετικός είναι ο τρόπος εφαρμογής τους στην πράξη λόγω του γεγονότος ότι η τυπική ισότητα στον καπιταλιστικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό υποκρύπτει την κοινωνική ανισότητα και τις σχέσεις εκμετάλλευσης.

Η τήρηση του σοσιαλιστικού δικαίου

Η τήρηση του σοσιαλιστικού δικαίου είναι σημαντική καθώς: α. συμβάλλει στην αποτροπή των προσπαθειών της αστικής τάξης να επανέλθει στην εξουσία, β. βοηθά στην καταπολέμηση της μικροαστικής νοοτροπίας στην κοινωνία, γ. συνεισφέρει στην κατανομή του κοινωνικού πλούτου με τρόπο αντίστοιχο των σχέσεων παραγωγής, δ. εμποδίζει σε ένα βαθμό την αυτονόμηση των κρατικών λειτουργιών από την εργατική τάξη. Με τα ζητήματα αυτά ασχολήθηκε κυρίως ο Λένιν, ενώ στον Μαρξ βρίσκουμε μερικές μόνο αναφορές.

Το δίκαιο εξασφαλίζει ότι η εξουσία της κοινωνίας στα μέσα παραγωγής αρχικά ασκείται στο όνομα και διαμέσου του εργατικού κράτους. Η νομική ρύθμιση συμβάλλει στην καταγραφή, την ασφάλεια και την εύρυθμη λειτουργία των μέσων παραγωγής ενώ παράλληλα, με την ιδεολογική της ισχύ, συντείνει στη νομιμοποίηση της αφαίρεσης των μέσων παραγωγής από την αστική τάξη. Η νομική ρύθμιση συμβάλλει, μέσω της ιδεολογικής λειτουργίας του δικαίου, στην κατοχύρωση στη συνείδηση όλων ότι η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είναι κοινωνική, αν και η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής είναι βέβαια μια πιο σύνθετη πολιτική και κοινωνική διαδικασία που υπερβαίνει τις δυνατότητες και τα όρια του δικαίου.

Το δίκαιο βοηθά επίσης στην εξάλειψη της μικροαστικής νοοτροπίας καθώς οι καταναγκαστικοί του κανόνες οριοθετούν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών, αποτρέπουν τις μικρές ή μεγάλες αυθαιρεσίες. Το σοσιαλιστικό δίκαιο διαφυλάσσει την κοινωνική ιδιοκτησία από σφετερισμούς και ιδιοποιήσεις. Η εμπειρία των πρώην σοσιαλιστικών χωρών αποδεικνύει βέβαια ότι η νομική κατοχύρωση της δημόσιας ιδιοκτησίας δεν αρκεί από μόνη της για να τη διαφυλάξει από τους σφετεριστές. Η αποφυγή των κλοπών και των καταχρήσεων σχετίζεται πρώτον και κύριον με τον ολόπλευρο, πολύμορφο και αποτελεσματικό λαϊκό έλεγχο σε όλα τα επίπεδα και με τη διαπαιδαγώγηση του πληθυσμού, μέσα από την πράξη της αποφασιστικής συμμετοχής στη διοίκηση, στο πνεύμα της κομμουνιστικής ηθικής ενάντια στα κατάλοιπα της αστικής και μικροαστικής ιδεολογίας.

Ο Μαρξ στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* και ο Λένιν στο *Κράτος και επανάσταση* έδειξαν, όπως προαναφέρθηκε, ότι το νομικό εποικοδόμημα, οι δικαιοτικές ρυθμίσεις, δεν αντανακλούν μόνο αλλά διαδραματίζουν ενεργητικό ρόλο στη σοσιαλιστική κοινωνία²⁹. Εξασφαλίζουν και οργανώνουν τις νέες σχέσεις παραγωγής και κατανομής. Συνδέοντας το δίκαιο με την κατανομή του κοινωνικού πλούτου στη σοσιαλιστική κοινωνία, ο Μαρξ ανέθεσε στο δίκαιο σημαντικό ρόλο για την οικοδόμηση των νέων παραγωγικών σχέσεων. Βέβαια αυτή η κατανομή είναι με τρόπο ιστορικά αναπόφευκτο άδικη αφού «τα άνισα άτομα (και δεν θα ήταν διαφορετικά άτομα αν δεν ήταν άνισα) μπορούν να μετρηθούν μόνο με ίσο μέτρο»³⁰. Ωστόσο, διασφαλίζει ένα κομβικής σημασίας ζήτημα για τη μεταβατική ιστορική πρώτη

περίοδο του κομμουνισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Λένιν αντιμετώπιζοντας την πράξη της οικοδόμησης της νέας κοινωνίας επέμενε στον καθορισμό του μέτρου εργασίας (ώρα και αμοιβής) και ξεκαθάριζε ότι ο νόμος πρέπει να προβλέπει με ακρίβεια το μέτρο της εργασίας. «Και όταν στο νόμο θα είναι με ακρίβεια καθορισμένο, όπως τώρα έχει καθοριστεί, πόσες ημέρες εργασίας απαιτούνται όταν θα είναι γνωστή η κανονική κατάσταση που ορίζει πόση και ποια δουλειά χρειάζεται να γίνει σ' αυτόν τον αριθμό των ημερών, η πάλη ενάντια στις υπερβασίες θα γίνει πολύ πιο εύκολη»³¹.

Η κατανομή αντανακλά τις νέες παραγωγικές σχέσεις αλλά αντεπιδρά σε αυτές. Τυχόν παραβίαση των αρχών κατανομής με βάση την εργασία μπορεί προοπτικά να δημιουργήσει ανισορροπίες, εντάσεις, κοινωνικές αντιθέσεις που να τείνουν να μετατραπούν σε ανταγωνιστικές. Η συστηματική ή ευρεία παραβίαση του μέτρου της εργασίας και της κατανομής του κοινωνικού πλούτου με βάση τις αρχές που προσοδιάζουν στη σοσιαλιστική κοινωνία μπορεί να επιφέρει αλλοιώσεις στις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής, ακόμη και να οδηγήσει σε ανατροπή τους.

Η τήρηση του σοσιαλιστικού δικαίου είναι σημαντική από μια ακόμη πλευρά την οποία ανέδειξε ο Λένιν μέσα από την εμπειρία της οικοδόμησης του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους. Αφορά την παραβίαση των κανόνων δικαίου από τα όργανα κρατικής εξουσίας ή από ξεχωριστούς λειτουργούς της κρατικής εξουσίας. Όπως εγκαίρως (ήδη τον Απρίλιο του 1918) διέγνωσε ο Λένιν «υπάρχει η μικροαστική τάση να μετατραπούν τα μέλη των Σοβιέτ σε “κοινοβουλευτικούς” άνδρες, ή, από το άλλο μέρος, σε γραφειοκράτες. Πρέπει να καταπολεμάμε αυτή την τάση, προσελκύοντας όλα τα μέλη των Σοβιέτ στην πρακτική συμμετοχή στη διοίκηση»³². Λίγα χρόνια αργότερα (Ιανουάριος 1921) χαρακτήρισε το κράτος «εργατικό κράτος με γραφειοκρατική διαστρέβλωση»³³. Τούτο σημαίνει ότι μπορεί οι νομικές ρυθμίσεις να εκφράζουν τα συμφέροντα της κυρίαρχης εργατικής τάξης αλλά, στην πράξη, η βούληση αυτή να αγνοείται και να παραμερίζεται. Έτσι μπορεί οι νομικές ρυθμίσεις του σοσιαλιστικού νομικού συστήματος να παραμένουν ανενεργές ή να καθίστανται αναποτελεσματικές³⁴.

Ως αντίδοτο στους κινδύνους αυτούς υποδείκνυε ότι «πρέπει να μάθει πραγματικά ολόκληρος ο πληθυσμός να διοικεί και να αρχίσει να διοικεί», πρέπει επίσης «να επέλθει ρήξη με την αστική διαστρέβλωση» της σοσιαλιστικής δημοκρατίας³⁵. Επεξεργάστηκε δέσμη μέτρων για την επίτευξη του σκοπού αυτού³⁶. Ως ένα παράλληλο μέτρο, προκειμένου να αποτραπούν οι αυθαιρεσίες εκ μέρους των αρχών ο Λένιν υπογράμμιζε την ανάγκη αυστηρής τήρησης της σοσιαλιστικής νομιμότητας³⁷ και την αυστηρότατη τιμωρία από τα δικαστήρια των εκπροσώπων των κρατικών οργάνων και των μελών του κυβερνώντος κομμουνιστικού κόμματος που παραβιάζουν το νόμο³⁸.

Ακόμη και την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, παρά το γεγονός ότι ορθά θεωρούσε πως «είναι όμως κακός επαναστάτης όποιος, τη στιγμή που οξύνεται η πάλη,

σταματάει μπροστά στο απαράσάλευτο του νόμου» και πως «οι νόμοι στη μεταβατική περίοδο έχουν προσωρινή σημασία», προσέθετε αμέσως μετά ότι «αν ένας νόμος παρεμποδίζει την ανάπτυξη της επανάστασης, καταργείται ή τροποποιείται»³⁹. Δεν μπορεί να μην επισημάνει κανείς τη βαθιά διαλεκτική προσέγγιση του Λένιν: ο εμφύλιος πόλεμος, η «κατάσταση πολιορκίας», αντιμετωπίζεται με εξαιρετικά, έκτακτα μέτρα όπως και από κάθε κράτος. Από την άλλη πλευρά όμως, διαβλέποντας τους κινδύνους για το μέλλον, δεν απαξιώνει τους νόμους, δηλαδή τις αποφάσεις των οργάνων της εργατικής εξουσίας: *αν ένας νόμος παρεμποδίζει την ανάπτυξη της επανάστασης δεν παραβιάζεται αλλά καταργείται ή τροποποιείται*.

Επιχειρώντας να θέσει αυστηρές νομικές ρυθμίσεις για την αποφυγή αυθαιρεσιών από τους εκπροσώπους των κρατικών αρχών, ακόμη κατά τη διάρκεια των συνθηκών του εμφυλίου πολέμου, όριζε ότι «η ίδια ποινή [Σ.τ.σ.: δηλ. η εσχάτη των ποινών όπως αναφέρει παραπάνω] να καθιερωθεί για τα μέλη όλων γενικά των αποσπασμάτων επίταξης, επισιτισμού κ.λπ. Για κάθε ενέργεια που είναι κατάφωρα άδικη προς τον εργαζόμενο πληθυσμό, ή που παραβιάζει τους κανονισμούς και τους νόμους και μπορεί να προκαλέσει την αγανάκτηση του πληθυσμού»⁴⁰.

Στο ίδιο πνεύμα ο Λένιν τόνιζε ότι θα πρέπει να παραπέμπονται στη δικαιοσύνη όλοι όσοι παρανομούν «αδιάφορα από τις θέσεις τους και την κομματική τους τοποθέτηση»⁴¹. Σε άλλη περίπτωση υποστήριζε ότι τα δικαστήρια πρέπει να τιμωρούν αυστηρότερα τα μέλη και στελέχη του κυβερνώντος κομμουνιστικού κόμματος που παραβιάζουν τη νομοθεσία⁴².

Μισοδίκαιο και απονέκρωση του δικαίου

Η συζήτηση για την απονέκρωση του δικαίου, σε αντιστοιχία με τη θεωρία για την απονέκρωση του κράτους, αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της μαρξιστικής αντίληψης. Η *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* αποτελεί και για το ζήτημα αυτό καθοριστικής σημασίας κείμενο του Μαρξ. Εκεί σημειώνεται: «Σε μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανιστεί η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και στη σωματική δουλειά, όταν η εργασία θα έχει γίνει όχι μόνο μέσο για να ζεις αλλά και η πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν με την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα έχουν αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις και θα αναβλύζουν πιο άφθονα όλες οι πηγές του κοινωνικού πλούτου, τότε μόνο θα μπορεί να ξεπεραστεί ολότελα ο στενός ορίζοντας του αστικού δικαίου και θα γράψει η κοινωνία στη σημαία της: Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του!»⁴³.

Ποια είναι όμως η ιστορική προοπτική του δικαίου κατά τους Μαρξ και Λένιν;

Ας εξετάσουμε προσεκτικά τι έγραφε ο Λένιν σχετικά με το θέμα αυτό: «Και μόνο τότε η δημοκρατία θ' αρχίσει να απονεκρώνεται, για τον απλούστατο λόγο ότι οι άνθρωποι, απολυτρωμένοι από την καπιταλιστική δουλεία, από τις αναρίθμητες φρικαλεότητες, αγριότητες, παραλογισμούς και αισχροτήτες της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, θα συνηθίσουν σιγά σιγά να τηρούν τους στοιχειώδεις κανόνες συμβίωσης, που είναι γνωστοί από αιώνες και που επαναλαμβάνονται εδώ και χιλιάδες χρόνια σε όλους τους κώδικες, να τους τηρούν δίχως βία, δίχως καταναγκασμό, δίχως υποταγή, δίχως τον ειδικό μηχανισμό καταναγκασμού που λέγεται κράτος»⁴⁴.

Ποια είναι η βασική προϋπόθεση: *Μόνο στην κομμουνιστική κοινωνία*, γράφει ο Λένιν, θα μπορούν να επιτευχθούν τα όσα αναφέρονται στο απόσπασμα που παραθέσαμε. Αυτό σημαίνει ότι η αντίσταση της αστικής τάξης θα έχει αντιμετωπιστεί οριστικά (το σημείο αυτό περιλαμβάνει αναπόφευκτα και τη διεθνή διάσταση) και ότι η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής θα έχει προχωρήσει επιφέροντας την αλματώδη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, μέσα από την καθολικοποίηση της ουσιαστικής συμμετοχής του συνόλου του πληθυσμού στη διαχείριση όλων των κοινωνικών υποθέσεων, «όταν όλοι μάθουν να διοικούν και πραγματικά θα διοικούν μόνοι τους την κοινωνική παραγωγή»⁴⁵.

Οι συνθήκες αυτές θα επιτρέψουν, κατά τη μαρξιστική λενινιστική αντίληψη, την έναρξη της διαδικασίας απονέκρωσης της δημοκρατίας άρα και του δικαίου. Να σημειωθεί ότι πρόκειται για διαδικασία απονέκρωσης. Μάλιστα, ο Λένιν υπογραμμίζει ότι πρέπει να αφήσουμε «εντελώς ανοιχτό το ζήτημα των χρονικών περιόδων και των συγκεκριμένων μορφών που θα πάρει η απονέκρωση, γιατί δεν υπάρχουν στοιχεία [Σ.τ.σ.: ούτε στα πρόθυρα της επανάστασης που γράφτηκε το *Κράτος και επανάσταση*] για να λύσουμε τα ζητήματα αυτά»⁴⁶.

Η έκφραση *απονέκρωση της δημοκρατίας* χρειάζεται επιστημονική ανάλυση. Η δημοκρατία είναι εξουσία, υποταγή, καταναγκασμός, κράτος. Δημοκρατία είναι όμως και τυπική ισότητα, άρα σχετίζεται με το δίκαιο του οποίου η μορφή είναι ακριβώς αυτή της τυπικής ισότητας. Η αστική δημοκρατία σημαίνει τυπική ισότητα (όπως ακριβώς και το δίκαιο) και πραγματική υποταγή της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού στην αστική τάξη. Από την άλλη, σοσιαλιστική δημοκρατία σημαίνει, εκτός από τυπική ισότητα, πραγματική επιβολή της θέλησης της εργατικής τάξης και των άλλων εργαζόμενων ενάντια στη θέληση της μειοψηφίας την οποία αποτελεί η αστική τάξη και όσοι πολιτικοϊδεολογικά τη στηρίζουν. Απονέκρωση της δημοκρατίας λοιπόν σημαίνει απονέκρωση του κράτους, του καταναγκασμού, της οργανωμένης βίας, του δικαίου, σημαίνει την πραγματική ελευθερία. «Μόνο ο κομμουνισμός είναι σε θέση να δώσει μια πραγματικά ολοκληρωμένη δημοκρατία, και όσο πιο ολοκληρωμένη θα είναι αυτή τόσο πιο γρήγορα θα γίνει περιττή, θα νεκρωθεί από μόνη της»⁴⁷.

Τι συνεπάγεται πρακτικά αυτή η εξέλιξη; Την υποταγή στο κράτος και στους νομικούς κανόνες θα αντικαταστήσουν οι στοιχειώδεις κανόνες συμβίωσης. Ποιοι είναι

όμως αυτοί; Και μήπως ο Λένιν αναφέρεται σε κάποια παραλλαγή της θεωρίας του φυσικού δικαίου⁴⁸; Είναι προφανές ότι δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Οι στοιχειώδεις κανόνες συμβίωσης των ανθρώπων στους οποίους αναφέρεται ο Λένιν δεν είναι κάποι-οι a priori δοσμένοι κανόνες στην ανθρωπότητα. Αντιθέτως διαμορφώθηκαν μαζί με την ανθρώπινη κοινωνία, σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της. Σε μια πρωτόλεια μορφή τούς συναντάμε στις κοινωνίες του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος. Αρετές όπως ο σεβασμός του άλλου, η ειλικρίνεια, η αλληλεγγύη, η γενναιοδωρία κ.λπ. αποτελούν σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ανθρωπολόγων χαρακτηριστικά του ανθρώπου στις κοινωνίες αυτές⁴⁹. Τα χαρακτηριστικά αυτά συνυπάρχουν, όπως είναι λογικό, με μεταφυσικές και άλλες οπισθοδρομικές αντιλήψεις καθώς και με νέα στοιχεία που προσιδιάζουν στα εκμεταλλευτικά κοινωνικά συστήματα στο βαθμό που έχει ξεκινήσει η διαδικασία διάσπασης της κοινωνίας σε τάξεις. Συνυπάρχουν επίσης χαρακτηριστικά βάρβαρης αντιμετώπισης του ανθρώπου στο βαθμό που η πενιχρότητα των μέσων κατανάλωσης (που οφείλεται στο εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων) ωθεί στη βία για την εξασφάλιση των αναγκών προς το ζην.

Μέσα στην πορεία της ανθρωπότητας τα χαρακτηριστικά αυτά, μαζί με άλλα που διαμορφώθηκαν στη συνέχεια κυρίως από τις κάθε φορά υφιστάμενες την εκμετάλλευση κοινωνικές τάξεις (καθώς και με τα χαρακτηριστικά της κομμουνιστικής ηθικής που θα αρχίσουν να διαμορφώνονται μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση), αποτελούν ένα σύνολο κανόνων ομαλής συμβίωσης των ανθρώπων, που όμως η τήρησή τους εμποδίζεται από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της εκμετάλλευσης, της βίας και καταπίεσης, της επιβολής της ιδεολογίας και της ηθικής των κυρίαρχων τάξεων. Οι ιδεολογικές και ηθικές αυτές μορφές εξυμνούν και εξωραΐζουν την αδικία, την απάτη, την ιδιοποίηση του προϊόντος της εργασίας του άλλου κ.λπ.

Γι' αυτό, οι στοιχειώδεις κανόνες της συμβίωσης μπορούν να αρχίσουν να τηρούνται απαρέγκλιτα από τους ανθρώπους «όταν δεν υπάρχει εκμετάλλευση, όταν δεν υπάρχει τίποτε που να τους κάνει να αγανακτούν, που να προκαλεί τη διαμαρτυρία και το ξεσήκωμά τους, που να δημιουργεί την ανάγκη καταστολής»⁵⁰. Πρώτη λοιπόν βασική προϋπόθεση είναι η κατάργηση του εκμεταλλευτικού συστήματος και, στη συνέχεια, η δημιουργία των προϋποθέσεων για πέρασμα στη δεύτερη φάση του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής.

Ο Λένιν τονίζει ότι όταν θα έχουν εκλείψει οι αιτίες της βαρβαρότητας, με τη συνήθεια, *σιγά σιγά* (δηλαδή σε μια μακρόχρονη και σύνθετη διαδικασία) οι άνθρωποι θα αρχίσουν να εφαρμόζουν απαρέγκλιτα αυτούς τους κανόνες η τήρηση των οποίων, εκτός των άλλων, θα αποτελεί ανάγκη για την κοινωνία εφόσον η παραβίασή τους είναι αναπόφευκτη μόνο στις ταξικές κοινωνίες⁵¹.

Στις εκμεταλλευτικές κοινωνίες κάποιοι από τους στοιχειώδεις κανόνες συμβίωσης αποκτούν τη μορφή νόμου, όπως για παράδειγμα οι διατάξεις για την ανθρωποκτονία, τη σωματική βλάβη και πολλές άλλες. Αυτές οι νομικές διατάξεις έχουν

στόχο τους την ασφάλεια της άρχουσας τάξης και τη σχετικά ομαλή κοινωνική συμβίωση, η οποία γίνεται με τους όρους του υπάρχοντος κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και με την προϋπόθεση ότι θα συμβάλλουν στην αναπαραγωγή του. Ωστόσο, η απόλυτη εφαρμογή τέτοιων νομικών κανόνων είναι αδύνατη, αφού οι κοινωνικές συνθήκες δημιουργούν το έδαφος για την παραβίασή τους. Οι ανταγωνιστικές αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος και το πλέγμα εξουσίας που συνεπάγεται αναπαράγουν διαρκώς και οξύνουν τέτοια φαινόμενα.

Ο Λένιν υποστήριξε ότι η ομαλή κοινωνική συμβίωση θα αρχίσει να γίνεται χωρίς την ανάγκη ειδικού μηχανισμού καταναγκασμού, δηλαδή κράτους (και αργότερα χωρίς καθόλου καταναγκασμό και βία) άρα χωρίς νομική ρύθμιση, που σημαίνει χωρίς νομική πρόβλεψη και επιταγή η οποία να στηρίζεται στην κρατική βία και να τη νομιμοποιεί.

Πάντως ενδέχεται, τουλάχιστον στην αφετηρία της διαδικασίας αυτής, «να παρουσιάζονται έκτροπα από ορισμένα άτομα»⁵². Τα φαινόμενα αυτά πρέπει βέβαια να καταστέλλονται. «Όμως, γι' αυτό δεν χρειάζεται ιδιαίτερη μηχανή, ιδιαίτερος μηχανισμός καταπίεσης, αυτό θα το κάνει μόνος του ο ένοπλος λαός με την ίδια απλότητα και ευκολία με την οποία μια οποιαδήποτε ομάδα πολιτισμένων ανθρώπων, ακόμη και στη σημερινή κοινωνία, χωρίζει αυτούς που δέρονται ή δεν επιτρέπεται τη χρήση βίας ενάντια σε μια γυναίκα»⁵³.

Τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, κατά τη μαρξιστική και λενινιστική προσέγγιση, η υλική βάση της εξάλειψης του δικαίου βρίσκεται στο γεγονός πως οι κανόνες δικαίου θα γίνουν περιττοί στην κομμουνιστική κοινωνία ακριβώς γιατί «η δουλειά θα γίνει πρώτηστη ανάγκη ζωής [NB: η συνήθεια να εργάζεται κανείς θα γίνει κανόνας, χωρίς εξαναγκασμό!!]» και θα εξαφανιστούν τα τελευταία ίχνη της μικροαστικής νοοτροπίας έτσι ώστε καθένας θα παίρνει από το κοινωνικό προϊόν ό,τι έχει πραγματικά ανάγκη σεβόμενος τους συνανθρώπους του⁵⁴. Γι' αυτό, σύμφωνα με τη λενινιστική αντίληψη, δεν υπάρχει ανάγκη να επιβληθεί η εργασία με οικονομικούς (όποιος δεν εργάζεται δεν αμείβεται – «αυτό είναι επίσης μορφή εξαναγκασμού: δεν δουλεύει, δεν πρόκειται να πάρει και για φαΐ») ή νομικούς όρους⁵⁵. Επίσης, η κατανομή του κοινωνικού προϊόντος δεν χρειάζεται να γίνεται με την επίβλεψη, επιβολή και επιμέτρηση του κράτους και του δικαίου.

Έτσι, η διαχείριση των κοινωνικών και οικονομικών υποθέσεων δεν είναι πλέον προνόμιο των ειδικών αλλά ασκείται από το σύνολο του πληθυσμού. Η μακροχρόνη συνήθεια και η εξάλειψη κάθε υπολείμματος ανταγωνιστικών αντιθέσεων καθιστά περιττή την ανάγκη των νομικών θεσμών. Οι άνθρωποι μαθαίνουν να εργάζονται για την κοινωνία και να διαχειρίζονται τις κοινωνικές και προσωπικές τους υποθέσεις «δίχως κανένα κανόνα δικαίου». Ωστόσο, «για την ολοκληρωτική απονέκρωση του κράτους [Σ.τ.σ.: και του δικαίου] χρειάζεται ο ολοκληρωμένος κομμουνισμός»⁵⁶.

Η μελέτη που δεν έχει γίνει

Η μαρξιστική θεωρία για το δίκαιο στη σοσιαλιστική κοινωνία αποτελεί τη φυσική συνέχεια των αναλύσεων των θεμελιωτών του μαρξισμού για το δίκαιο γενικά. Η βασική τους ιδέα συνίσταται στο ότι «το σύνολο των παραγωγικών αυτών σχέσεων, αποτελεί το οικονομικό οικοδόμημα της κοινωνίας, τη βάση την υλική, που πάνω της υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και που σ' αυτήν αντιστοιχούν ορισμένες πάλι κοινωνικές μορφές συνείδησης [...] Όταν μεταβάλλεται η οικονομική βάση, ανατρέπεται λιγότερο ή περισσότερο, γρηγορότερα ή αργότερα, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα. Όταν αντικρίζουμε τέτοιου είδους ανατροπές, πάντα θα πρέπει να ξεχωρίζουμε την υλική ανατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής [...] από τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές μορφές, κοντολογίς, από τις ιδεολογικές μορφές, που μ' αυτές συνειδητοποιούν οι άνθρωποι αυτή τη σύγκρουση και την αποτελειώνουν»⁵⁷.

Παράλληλα όμως, «σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία είναι σε *τελευταία ανάλυση* [υπογο. του Ένγκελς] η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής [...] Οι πολιτικές μορφές της ταξικής πάλης [...] οι νομικές μορφές, κι ακόμα περισσότερο οι αντανάκλασεις όλων αυτών των πραγματικών αγώνων στον εγκέφαλο αυτών που συμμετέχουν στην πάλη, οι πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες, οι θρησκευτικές αντιλήψεις [...] ασκούν και αυτά την επίδρασή τους πάνω στην πορεία των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις αυτά κυρίως καθορίζουν τη μορφή τους»⁵⁸.

Έτσι λοιπόν το δίκαιο και το κράτος στη σοσιαλιστική κοινωνία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εδραίωση των νέων σχέσεων παραγωγής⁵⁹. Η αντεπίδρασή τους στις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις μπορεί να αποδειχθεί καθοριστική με διπλή έννοια: είτε μπορεί να συμβάλλουν στην οικοδόμηση της νέας κοινωνίας και στην πορεία προς τον κομμουνιστικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό είτε μπορεί να προσκομίσουν εμπόδια και ακόμη να οδηγήσουν στην ανατροπή του σοσιαλισμού, όπως απέδειξε η εμπειρία των πρώην σοσιαλιστικών κρατών της Ανατολικής Ευρώπης.

Η ανάδειξη της μαρξιστικής θεωρίας για το δίκαιο στο σοσιαλισμό και η μελέτη του νομικού εποικοδομήματος των πρώην σοσιαλιστικών κρατών είναι έργο του μέλλοντος. Το έργο αυτό πρέπει να πραγματοποιηθεί χωρίς απλουστεύσεις και προκαταλήψεις, με τρόπο αυστηρά επιστημονικό, βασισμένο στο ιστορικό υλικό και στα μεθοδολογικά εργαλεία του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού.

Σημειώσεις

1. Βλ. Κ. Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σ. 13 και Β. Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τόμ. 33, σ. 92.
2. Βλ. Κ. Μαρξ, *στο ίδιο*, σ. 13-14.
3. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *ό.π.*, σ. 9495.
4. Βλ. Δ. Καλτσώνης, *Δίκαιο – κοινωνία - τάξεις*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002, σ. 21 επ.
5. Βλ. C. Narga, "Quelques problèmes de la définition du droit dans la theorie socialiste du droit", *Archives de Philosophie du Droit* (1967), σ. 199.
6. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας», *Άπαντα*, τόμ. 36, σ. 182-183· του ίδιου, «Απάντηση στα ερωτήματα των αγροτών», *Άπαντα*, τόμ. 35, σ. 68.
7. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Προς τον πληθυσμό», *Άπαντα*, τόμ. 35, σ. 66. Βλ. επίσης του ίδιου, «Σχετικά με το σχέδιο διατάγματος για την πραγματοποίηση της εθνικοποίησης των τραπεζών και για τα απαραίτητα σχετικά μέτρα», *Άπαντα*, τόμ. 35, σ. 428-430· του ίδιου, «Προσθήκη στο σχέδιο διατάγματος για την καταγραφή των μετοχών, των ομολογιών και των άλλων χρεογράφων», *Άπαντα*, τόμ. 36, σ. 224.
8. Βλ. P. Biscaretti di Ruffia/G. Crespi Reghizzi, *La Costituzione Sovietica del 1977*, Giuffre, Milano 1979, σ. 134 επ. Βλ. επίσης την έκδοση *Σύνταγμα της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών*, Ειρήνη, Αθήνα, σ. 8 επ.· *Το Σύνταγμα (Θεμελιώδης νόμος) της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, σ. 10 επ.· Α. Τάχος, *Το πρώτο Σοβιετικό Σύνταγμα του 1918 (εισαγωγή-κείμενα)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 94-95.
9. Βλ. J. Bellon, *Το σοβιετικό δίκαιο*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1966, σ. 38.
10. Βλ. διάφορα άρθρα του Εργατικού Κώδικα της ΕΣΣΔ στο *Rights of Soviet Citizens (Collected Normative Acts)*, Progress Publishers, Moscow 1987, σ. 75 επ.
11. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Λόγος στο Ι Πανρωσικό Συνέδριο των εργατριών, 19 του Νοέμβρη 1918», *Άπαντα*, τόμ. 37, σ. 185-186.
12. Βλ. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 13-14.
13. Σημαντικό τμήμα της αστικής επιστήμης δεν αναγνώρισε ποτέ το δίκαιο των σοσιαλιστικών κρατών ως δίκαιο. Οι αναφορές ήταν συνήθως διαστρεβλωτικές και απαξιωτικές. Οι σοσιαλιστικές χώρες προβάλλονταν τάχα ως χώρες όπου δεν υπήρχε ουσιαστικά δίκαιο ή πάντως αυτό ήταν προϊόν ενός κατώτερου πολιτικονομικού πολιτισμού. Ωστόσο, εκτός από την ταξική μισαλλοδοξία υπήρξαν και κάποιες περισσότερο σοβαρές και ψύχραιμες φωνές μεγάλων νομικών οι οποίοι δεν μπορούσαν παρά να αναγνωρίσουν ότι το δίκαιο των σοσιαλιστικών κρατών είναι δίκαιο προερχόμενο από τη δυτική νομική παράδοση με σημαντικές όμως διαφορές εξαιτίας της διαφορετικής φύσης του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος βλ. J. Bellon, *ό.π.* σ. 11-12.
14. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τόμ. 33, σ. 94.
15. Βλ. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 14.
16. Βλ. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 14.
17. Βλ. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 13.
18. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τόμ. 33, σ. 93.
19. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*.
20. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*, σ. 98-99.
21. Βλ. Γ. Α. Μαγκάκης, «Περί του ποινικού δικαίου της κομμουνιστικής Γερμανίας», *Ποινικά Χρονικά* (1954), σ. 69.
22. Βλ. Μ. Σταθόπουλος, *Γενικό ενοχικό δίκαιο Ι*, Αθήνα 1979, σ. 11. Βλ. επίσης Α. Γεωργιάδης, *Εγχειρίδιο εμπράγματος δικαίου*, Α', Αθήνα 1980, σ. 5 ο οποίος γράφει ότι τόσο ο καπιταλισμός όσο και ο σοσιαλισμός «εφόσον αναγνωρίζουν μορφές εξουσιάσεως των οικονομικών αγαθών, έχουν ανάγκη το εμπράγματο δίκαιο».

23. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Προς το Επιτροπάτο Δικαιοσύνης», *Άπαντα*, τόμ. 50, σ. 58-59.
24. Βλ. J. Bellon, *ό.π.*, σ. 32 επ. το κεφάλαιο «*Αι μεγάλοι γραμμαί του σοβιετικού αστικού δικαίου (ιδιοκτησία, συμβόλαιον, κληρονομία)*».
25. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Γράμμα στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΡ(μπ) για τον Αστικό Κώδικα της ΣΟΣΔΡ», *Άπαντα*, τόμ. 44, σ. 401.
26. Βλ. Β.Ι.Λένιν, «Γράμμα προς τον Ντ. Ι. Κούρσκι με παρατηρήσεις στο σχέδιο του Αστικού Κώδικα», *Άπαντα*, τόμ. 44, σ. 412.
27. Η διάταξη αυτή είχε τον πρόσθετο στόχο να προστατεύσει από τις τυχόν υπερβάσεις της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ).
28. Βλ. Ν. Κλαμαράς, «Ο κανόν της απαγορεύσεως της καταχρηστικής ασκήσεως δικαϊκόματος εις τας αστικές νομοθεσίας των σοσιαλιστικών χωρών (Λαϊκών Δημοκρατιών)», *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Γ. Λιτζερόπουλο*, Αθήνα 1985, σ. 469-475.
29. Βλ. Ν. Kazimircuk/N. Toumanov/N. Stejnberg, "Diritto e ricerche sociologiche nell'URSS", στο R. Treves (επιμ.), *La sociologia del diritto*, Comunita, Milano 1966, σ. 125.
30. Βλ. Κ. Μαξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, *ό.π.*, σ. 14.
31. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Το ΙΧ Πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ», *Άπαντα*, τόμ. 44, σ. 332.
32. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας», *Άπαντα*, τόμ. 36, σ. 204.
33. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Η κρίση του κόμματος», *Άπαντα*, τόμ. 42, σ. 239.
34. Βλ. Δ. Καλτσώνης, *Κράτος και ανενέργεια του νόμου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα/Κομοτηνή 1998.
35. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας», *ό.π.*, σ. 204.
36. Βλ. Γ. Ρούσης, *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, σ. 123 επ.
37. Βλ. για παράδειγμα Β. Ι. Λένιν, «Η "διπλή" υπαγωγή και η νομιμότητα», *Άπαντα*, τόμ. 45, σ. 200' του ίδιου, «Απάντηση σε ερώτημα ενός αγρότη», *Άπαντα*, τόμ. 37, σ. 480' Δ. Καλτσώνης, *Το Σύνταγμα στη λενινιστική σκέψη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997, σ. 62 επ.
38. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Τηλεγράφημα προς το επαναστατικό στρατιωτικό συμβούλιο της ΧΙ στρατιάς», *Άπαντα*, τόμ. 43, σ. 128' του ίδιου, «Τηλεγράφημα με την ευκαιρία της κατάληψης της Σαμάρας», *Άπαντα*, τόμ. 50, σ. 373-374' του ίδιου, «Γράμμα προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΡ(μπ)», *Άπαντα*, τόμ. 45, σ. 53.
39. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Το Ν Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ», *Άπαντα*, τόμ. 36, σ. 504.
40. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Θέσεις σχετικά με το επισιτιστικό πρόβλημα», *Άπαντα*, τόμ. 37, σ. 33.
41. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Τηλεγράφημα με την ευκαιρία της κατάληψης της Σαμάρας», *ό.π.*, σ. 373-374.
42. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Γράμμα προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΡ (μπ)», *ό.π.*, σ. 53.
43. Βλ. Κ. Μαξ, *ό.π.*, σ. 14-15.
44. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τόμ. 33, σ. 89.
45. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*, σ. 102.
46. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*, σ. 96.
47. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*, σ. 90.
48. Βλ. Η. Collins, *Μαρξισμός και δίκαιο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 174.
49. Βλ. ενδεικτικά Φ. Ενγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 93, 102, 103' Γκ. Λιένχαρντ, *Κοινωνική ανθρωπολογία*, Gutenberg, Αθήνα 1985, σ. 126.
50. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *ό.π.*, σ. 90.
51. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*, σ. 102.
52. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*, σ. 91.
53. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*.
54. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Ο μαρξισμός για το κράτος», *Άπαντα*, τόμ. 33, σ. 187.
55. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *στο ίδιο*.

56. Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *ό.π.*, σ. 95.

57. Βλ. Κ. Μαξ, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, εκδ. Οικονομικής και φιλοσοφικής βιβλιοθήκης, Αθήναι 1956, σ. 7.

58. Βλ. Επιστολή του Ενγκελς στον Μπλοχ στο Κ. Μαξ/Φ. Ενγκελς, *Διαλεχτά έργα*, τόμ. ΙΙ, *χ.χ.*, σ. 572-573.

59. Βλ. S. Alexeiev, *Le socialisme et le droit*, Du Progres, Moscou 1988, σ. 123 επ.· Ο. Jidkov/N. Tchirkine/Y. Youdine, *Fondements de la théorie socialiste de l'État et du droit*, Du Progres, Moscou 1988, σ. 333· *Σύνταγμα της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα/Κομοτηνή, 1979, σ. 5-112.

FUKUSHIMA JAPAN 11.3.11 ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΗΜΕΡΑ ΘΛΙΨΗΣ

Social Design